

INHOUD

Wat kun je verwachten van deze aantekeningen bij webinar 4?

1. Je vindt hier allereerst een samenvatting van webinar 4 in de serie *Met Ruth op weg naar Pinksteren*, over het Pinksterfeest in Handelingen.
2. Daarnaast krijg je een aantal praktische suggesties en tips om met Handelingen 2 aan de slag te gaan.
3. Tot slot vind je een literatuurlijst bij het webinar.

Bij Handelingen 2 en 8 stellen we ook een document met vertaalaantekeningen bij de NBV21 beschikbaar. Zie <https://www.bijbelgenootschap.nl/lees-de-bijbel/professional-en-bijbel/webinars-overzicht/>

1. SAMENVATTING WEBINAR 4: DE KOMST VAN DE GEEST IN HANDELINGEN

1.1 Literair overzicht en toelichting

Handelingen 2:1-47 is een samenhangende episode. Het verhaal over de dag van Pinksteren (2:1-42) loopt over in een korte beschrijving van het leven van de eerste gemeente/kerk (2:43-47). Een nadere indeling zou er als volgt uit kunnen zien:

- 2:1-13 De komst van de heilige Geest en de reacties daarop
 - 2:1-4 De Geest wordt uitgegoten over de 120 leerlingen, het talenwonder
 - 2:5-13 De reactie van Joodse inwoners op het talenwonder
- 2:14-42 Duiding van Petrus en de reacties daarop
 - 2:14-21 Toespraak van Petrus (zie voor de indeling ook bij 2:14-21)
 - 2:14-21 Uitleg dat wat gebeurd is de vervulling is van Gods belofte uit Joël
 - 2:22-36 Verkondiging over Jezus
 - 2:37-40 Reactie van Joodse inwoners en Petrus' oproep tot inkeer
 - 2:41-42 De wonderbaarlijke uitbreiding van de groep leerlingen
- 2:43-47 Het leven van de eerste gemeente

Het is mogelijk om Hand. 2 als een ringcompositie te zien: begin en eind beschrijven de situatie van de gemeente ('bij elkaar', 'bijeën', 'allen'), de ring daarbinnen de reacties van Joodse inwoners in Jeruzalem, en in het midden staat Petrus' toespraak.

De Geest in Lucas-Handelingen

In zijn evangelie heeft Lucas relatief veel aandacht voor de heilige Geest (18 keer), maar alleen Jezus is gezalfd met de Geest. Via Jezus, de messias/gezalfde, komt Gods redding naar Israël. Dat houdt in dat

Jezus zijn volgelingen zal dopen met de heilige Geest, zoals Johannes de Doper aankondigt (Luc. 3:16). Aan het eind van het evangelie stelt Jezus zijn leerlingen aan als getuigen van de messias, die, nu Jezus naar de hemel gaat, zijn taak op aarde voortzetten. Daartoe hebben ze kracht uit de hemel nodig, die beloofd is door de Vader en die Jezus zal zenden (Luc. 24:46-49). Direct aan het begin van Handelingen komt deze belofte samen met de aankondiging van Johannes terug (Hand. 1:4-5). De heilige Geest zal kracht schenken om getuigen te zijn (1:8). De heilige Geest komt in Handelingen 2. In het vervolg van Handelingen komt de heilige Geest zeer vaak voor (in Hand. in totaal 58 keer). De Geest leidt de gebeurtenissen en vervult in het bijzonder de apostelen en Paulus als zij getuigenis afleggen.

Handelingen 2 is een scharnierpunt in Lucas-Handelingen: Jezus is in de hemel, Hij wordt van verkondiger (namelijk van het koninkrijk van God) nu de verkondigde (precies gezegd: zijn leven, dood en opstanding worden opgenomen in de boodschap over het koninkrijk van God¹), en de Geest die eerst alleen bij Jezus hoorde zendt Hij nu naar al zijn leerlingen. Met de komst van de Geest is het einde der tijden begonnen waarover de profeten spraken. (Zie verder hieronder bij 1.2.)

2:1-13 De komst van de heilige Geest en de reacties daarop

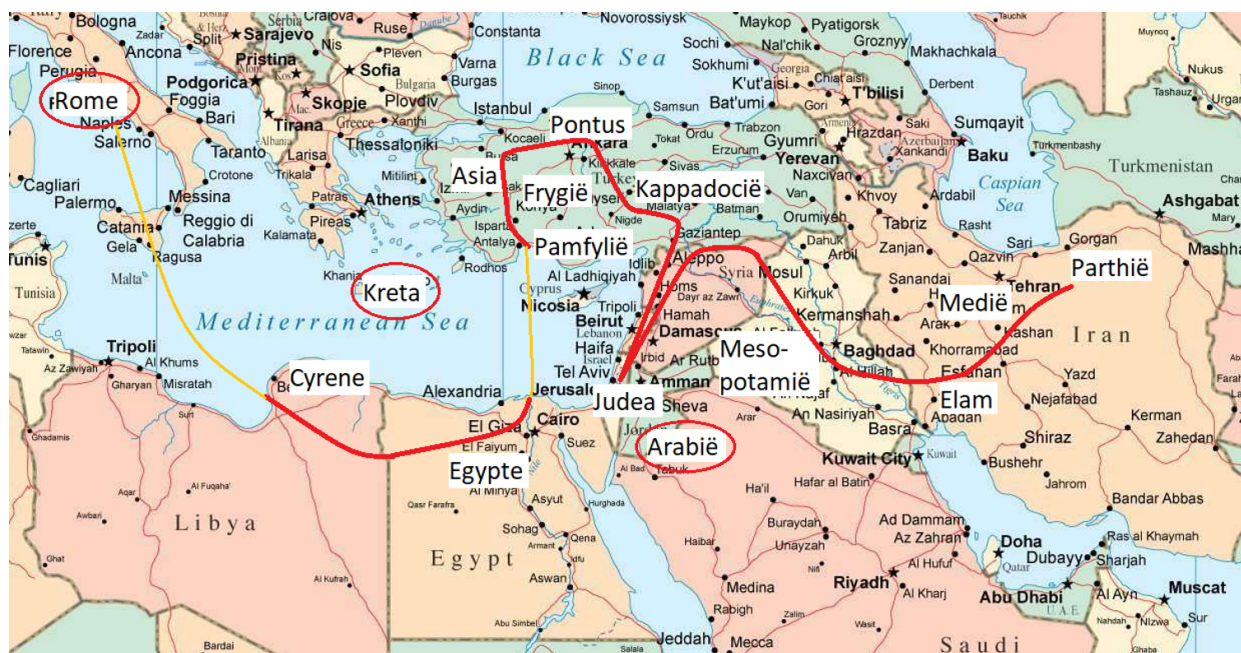
De komst van de heilige Geest wordt zichtbaar in hoorbare en zichtbare verschijnselen. De kracht en snelheid van het wonderbaarlijke gebeuren wordt door Lucas neergezet in krachtige zinnen die zich snel opeenvolgen. De verschijnselen passen bij een epifanie (Godsverschijning). Het lijkt met name op hoe door Joodse schrijvers Gods verschijning op de Sinai werd weergegeven.² Zoals bij de Sinai het verbond met Israël werd gesloten, zo luidt de komst van de Geest definitief de tijd van het nieuwe verbond in, en dat is de tijd van de vervulling (vgl. Luc. 22:20; Hand. 3:25; 13:38-39).

Lucas legt er de nadruk op dat *allen*, d.w.z. de hele groep van honderdtwintig personen, vervuld worden van de Geest (Hand. 2:1, 3, 4). Dat komt overeen met 'al wat leeft' in Joël: mannen en vrouwen, jonge en oude mensen. Als Jeremia spreekt over het nieuwe verbond, heeft hij het ook over 'iedereen, van groot tot klein' (Jer. 31:34). Gods toekomst is inclusief. Het collectieve aspect komt terug aan het eind van het hoofdstuk (zie ook 'bijeën', 'bij elkaar' in Hand. 2:1, 44, 47).

Een andere vorm van insluiting komt tot uiting in het talenwonder. Er staat niet *lalein glôssais* ('in klanktaal spreken', zoals bijv. in 1 Kor. 14) maar *lalein heterais glôssais*: men sprak vreemde, buitenlandse talen. De Joden die erop af komen horen hen in hun eigen moedertaal spreken (vers 8). Het zijn Joden en proselieten die oorspronkelijk uit allerlei gebieden kwamen. Als je op een kaart volgt welke regio's Lucas opsomt (zie hieronder), zie je dat hij een lijn van oost naar west volgt.

¹ Vgl. Hand. 1:3, 6; 8:12 ('het koninkrijk van God en de naam van Jezus Christus'); 14:22; 19:8; 20:25; 28:23, 31.

² Zie bijvoorbeeld Philo van Alexandrië, De decalogo 33, 45.

Op de lijn van oost naar west volgen nog twee andere gebieden: Kreta en Arabië. Lucas wilde om en nabij 'ieder volk op aarde' (2:5) noemen. De lijst is een voorafschaduwing van de toetreding van niet-Joden tot Gods gemeenschap in het vervolg van Handelingen.

Deze opsomming komt overeen met hoe in antieke geschiedschrijving de machtsgebieden van heersers werden opgesomd. De boodschap is: de Geest luidt **een nieuwe wereldorde** in die zich zover uitstrekt als de bewoonde wereld, maar die wel van een geheel andere orde is dan aardse imperia (zie het artikel van Peter-Ben Smit).

De Joden dromden samen bij het huis waar de leerlingen bijeen waren, 'en ze raakten geheel in verwarring' staat er, 'doordat iedereen hen in zijn eigen taal hoorde spreken' (2:6; vgl. ook 2:10). Dit is een toespeling zijn op het verhaal van de toren van Babel. In de Griekse vertaling van Genesis heet de stad niet Babel, maar Synchysis, Verwarring. Hetzelfde woord voor 'verwarren' wordt hier in Handelingen gebruikt, maar nu zijn het de van elders afkomstige Joden die in verwarring zijn doordat ze hen in hun eigen taal horen spreken (zie over het verband met Gen. 11 het artikel van Arie van der Kooij).

2:14-21 Gods belofte vervuld

De toespraak van Petrus is het beste in te delen op basis van de aansprekingen. Bovendien eindigt elk gedeelte met een citaat uit het Oude Testament:

a	2:14-21	'Joden en inwoners van Jeruzalem'	Joël 3:1-5a + Jes. 2:2
b	2:22-28	'Israëlieten'	Psalms 16:8-11
b'	2:29-36	'Volksgenoten'	(Ps. 16:8-11; toespelingen op o.a. 2 Sam. 7:12; Ps. 132:11) Psalms 110:1
a'	2:37-40	effect op toehoorders	Joël 3:5b + Jes. 57:19 + frase uit o.a. Deut. 32:5; Ps. 78:8

Het eerste gedeelte van de toespraak van Petrus legt uit dat de belofte van de Vader te vinden is in de profetie uit Joël. In het Oude Testament wordt de geest van God geschonken aan bijzondere personen; het is een toekomstig ideaalbeeld dat Gods geest zou komen over *al wat leeft*. Die toekomst is hier aangebroken, vandaar dat het in het Nieuwe Testament zo vaak gaat over de Geest die in de gemeente/kerk woont. Lucas wijzigt het citaat uit de Griekse vertaling van Joël 3:1-5a op een paar punten. Daarmee onderstreept Lucas dat nu, aan het einde der tijden, de volken zullen toetreden tot Gods volk.

- 'zegt God' (2:17a) maakt duidelijk dat het om de belofte van de Vader gaat, en zorgt er ook voor dat 'Heer' naar iemand anders verwijst, namelijk Jezus.
- 'Aan het einde der tijden' (2:17a) maakt duidelijk dat de laatste fase van de geschiedenis is aangebroken. In het Grieks is het goed te zien dat deze frase is ontleend aan Jesaja 2:2. Zo ontstaat een zinvolle verbinding: a) in Joël gaat het alleen om Israël, bij Jesaja 2:2 is sprake van de toetreding van de volken tot Israël; b) in Joël is er alleen straf voor de volken ('Smeed je ploegijzers maar om tot zwaarden', Joël 4:10), in Jesaja juist vrede ('Zij zullen hun zwaarden omsmeden tot ploegijzers', Jes. 2:4).
- 'mijn dienaren en dienaressen' (2:18a) heeft betrekking op de leerlingen van Jezus, niet op letterlijk tot slaaf gemaakten.
- 'zodat ze zullen profeteren' (2:18c) onderstreept het profetische optreden van alle leerlingen en van Petrus zelf, en is mogelijk een toespeling op de verzuchting van Mozes in Num. 11:29.
- 'tekenen' (2:19b) is een aanvulling op 'wonderen' (2:19a), een vaste combinatie in Handelingen. Zo worden de tekenen en wonderen van de apostelen in een eschatologisch licht geplaatst.

Aan het begin en eind van het citaat klinken enkele **kernwoorden** voor Lucas. 'Al wat leeft' (2:17b) en 'worden gered' (2:21) zijn een echo van Lucas 3:6, dat je zou kunnen zien als het motto van Lucas-Handelingen: '[E]n al wat leeft zal zien hoe God redding brengt' (Jes. 40:5 LXX; vgl. Paulus' laatste woorden in Hand. 28:28). Verder is 'de naam van de Heer' belangrijk, zie Luc. 24:47-48 ('dat in zijn naam alle volken opgeroepen zullen worden om tot inkeer te komen'), Hand. 2:38 ('laat u allen dopen in de naam van Jezus Christus'), 4:12 ('zijn naam is de enige onder de hemel die de mens redding biedt'). De nieuwe, redding brengende orde van de Geest is dus gebaseerd op leven, dood en opstanding van Jezus Christus.

2:22-28 Jezus moest opstaan

Het citaat uit Psalm 16 is veel langer dan nodig om Jezus' opstanding of messiasschap te bewijzen. Petrus gebruikt deze Psalm allereerst om te laten zien dat Jezus trouw aan God was en daarom mocht hopen op de opstanding (zie het artikel van Cuany). Petrus knoopt bij zijn Joodse toehoorders. Hij begint bij wat bekend is: Jezus als Godsgezant (2:22). *Zij* hebben hem laten kruisigen (2:23) en staan niet aan Gods kant, want *die* heeft Hem tot leven gewekt. Want 'de dood kon zijn macht over Hem niet behouden'. Dat legt Petrus uit aan de hand van Psalm 16:8-11: de trouw van Gods dienaar wordt beantwoord door Gods trouw over de dood heen. Als Jezus een trouwe gezant van God was, *moest* God Hem wel doen opstaan; een inhoudelijke grond voor de opstanding.

2:29-36 Jezus is messias en Heer

Petrus neemt nu een volgende stap. De Psalm kan niet over David gaan (2:29), maar aan David, was de messias beloofd (2:30) en de gevolgtrekking is dat David over de opstanding van de messias profeteerde (2:31). De apostelen zijn er getuigen van dat Jezus tot leven gewekt is (2:32). (De conclusie

dat Jezus de messias is volgt in 2:36.)

Jezus is naar de hemel gegaan om naast God plaats te nemen op de troon. Daar heeft Hij de heilige Geest ontvangen en die naar zijn leerlingen gezonden, 'en dat is wat u ziet en hoort' (2:33). Je moet hier terug redeneren: de komst van de Geest op de leerlingen bewijst dat Jezus de Geest van de Vader heeft ontvangen en dus aan Gods rechterhand zit. In kort bestek stipt Petrus dan nog Psalm 110:1 aan volgens een vergelijkbare redenering als bij Psalm 16. Hier wordt de titel 'Heer' geïntroduceerd als passend bij degene die aan Gods rechterhand in de hemel zit.

De conclusie is helder: God heeft Jezus tot Heer en messias aangesteld (2:36). De frase 'Laat (...) er zeker van zijn' (*asfalôs ginôsketô*) doet denken aan Lucas' openingswoorden: '(...) om u te overtuigen (*epignôis*) van de betrouwbaarheid (*asfaleian*) van de zaken waarin u onderricht bent'. Dit wijst op de centrale plaats van deze toespraak in Lucas-Handelingen.

2:37-40 De belofte geldt voor iedereen die zich laat redden

Naast inkorting/samenvatting van de toespraak (2:40a) is ook de onderbreking door de toehoorders een manier om levendig te vertellen. Als Petrus gelijk heeft, hebben de toehoorders de redder van Israël gedood. Deze beschuldiging betreft alleen de Romeinse beulen, de inwoners van Jeruzalem en hun leiders, niet de Joden in het algemeen. Maar zelfs degenen die Jezus hebben laten kruisigen krijgen het aanbod van redding.

Petrus keert terug naar het citaat uit Joël ('de belofte'). De elementen 'naam', 'redding' en de schenking van de Geest komen terug. En de frase 'allen (...) die de Heer, onze God, tot zich zal roepen' is gebaseerd op Joël 3:5b in de Septuaginta: 'Op de Sion, in Jeruzalem, (...) zal er goed nieuws zijn voor allen die de Heer tot zich heeft geroepen.' In Jesaja 57:19 kondigt God vrede aan voor iedereen, 'ver weg of dichtbij'. Opnieuw verbreedt Lucas Joël met behulp van Jesaja. Degenen die God zal roepen blijken in Handelingen ook niet-Joodse volken te zijn. Het verbond met Israël wordt zo uitgebreid naar alle volken, omdat het verbond nu gebaseerd is op het evangelie van Jezus.

2:41-42 De wonderbaarlijke uitbreiding van de groep leerlingen

Reageerden de aanwezige Joden eerder op het talenwonder, nu is hun reactie niet minder dan een vermenigvuldigingswonder. (3000 = 25 x 120.)

2:43-47 Het leven van de eerste gemeente

Tussen de spannende gebeurtenissen door vormt dit gedeelte een rustpunt. Lucas schetst hier een ideaalbeeld. Hij toont daarmee wat de Geest kan bewerkstelligen. De vorming van de eerste gemeente is niets minder dan een eschatologische gebeurtenis. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de gezamenlijke maaltijden (zie het artikel van Matthijs de Jong). Gemeenschappelijk bezit was een kenmerk van exemplarische gemeenschappen (zoals Essenen en Pythagoreeërs), dat vrienden alles delen was een van de hoogste deugden in de oudheid. Lucas zegt overigens niet dat iedereen al zijn bezit in één keer verkocht, maar dat als iemand iets nodig had er geld beschikbaar werd gemaakt door eigendommen te verkopen. Kortom, de gemeente is de plek waar Gods eschatologische redding concreet gestalte krijgt.

1.2 Handelingen 2 en de duiding van Pinksteren

De theologie van Lucas-Handelingen

Lucas wil in zijn tweedelige werk laten zien hoe God redding brengt door de messias van Israël, Jezus (Luc. 3:6). Om de betrouwbaarheid van de christelijke boodschap aan te tonen stelt hij de herinneringen aan Jezus te boek die laten zien dat hij de beloofde messias is (Luc. 1:4); van de opstanding en de komst van de Geest zijn er getuigen, zodat men er verzekerd van kan zijn dat Jezus messias en Heer is (Hand. 2:32-33, 36); Hand. is op deze manier de bevestiging van het evangelie. Over Hand. 2 als scharnierpunt en over de Geest in Luc.-Hand., zie hierboven. De Geest doet m.n. twee dingen: a) Hij bekrachtigt het getuigenis van de apostelen, door hen kracht te geven en, indirect, als bewijs dat Jezus bij machte is de Geest te zenden; b) Hij sticht een nieuwe wereld en luidt de eindtijd in. Van de nieuwe wereldorde is 'de naam van Jezus Christus' het centrum; de Geest is altijd de Geest die Jezus (of God via Jezus) zendt. Gods eschatologische redding krijgt concreet gestalte in de wonderen en tekenen die de apostelen verrichten, en in de gemeente in de maaltijden (een belangrijk thema in Luc.-Hand.) en gemeenschappelijk bezit.

Handelingen 2 en het Pinksterfeest

De enige band tussen het Pinksterfeest en de komst van de Geest in Handelingen 2, is dat het Pinksterfeest nauw verbonden is met Pesach (nl. zeven weken later). De apostelen zijn getuigen van de opstanding (Pesach/Pasen) en dat getuigenis wordt bekrachtigd door de Geest (Pinksterfeest). Wat geen rol speelt is het Pinksterfeest als pelgrimsfeest (de aanwezige Joden zijn geen pelgrims). Ook Pinksteren als oogstfeest speelt geen expliciete rol, al was de beeldspraak van de eerste opbrengst in Lucas' tijd al bekend (Rom. 8:23; 1 Kor. 16:15; Rom. 16:5; 2 Tess. 2:13; Jak. 1:18; Openb. 14:4; 1 Clemens 42:3-4). De verbinding tussen het Pinksterfeest en de komst van de wet kennen we pas uit latere Joodse bronnen. Het is daarom onzeker of Lucas die verbinding kende, maar zeker beschouwt hij de komst van de Geest een nieuw moment van verbondssluiting, die de wetgeving op de Sinai overtreft, het begin van de eindtijd en de opheffing van de spraakverwarring uit de oertijd.

Raakvlakken tussen Handelingen 2 en Ruth

- Handelingen 2 bouwt voort op profetieën over de toetreding van vreemdelingen tot het volk van God (m.n. Jes. 56-57).
- De messiaanse tijd waarop het boek Ruth hint krijgt in Handelingen 2 gestalte, in eensgezindheid, vreugde, trouw en solidariteit.

Zie hierover uitgebreider de Aantekeningen bij webinar 3.

2. SUGGESTIES VOOR VERDERE VERWERKING

Bijbel Basics

- De heilige Geest komt: Op deze zondag staat het verhaal over de komst van de heilige Geest centraal. Jezus is naar de hemel gegaan, en nu komt de heilige Geest naar de leerlingen, zoals Jezus al beloofd had. <https://debijbel.nl/bijbelbasics/programmas/31>
- De eerste christenen: Op deze zondag staat Handelingen 2:41-47 centraal: veel mensen laten zich dopen, en ze delen alles met elkaar. <https://debijbel.nl/bijbelbasics/programmas/32>

Invalshoeken voor de verkondiging

Zie de Aantekeningen bij webinar 3 (<https://www.bijbelgenootschap.nl/lees-de-bijbel/professional-en-bijbel/webinars-overzicht/>). Verder zijn er bijvoorbeeld de volgende invalshoeken:

- **De Geest sticht een nieuwe gemeenschap van verzoening.** Inclusieve insteek. De Geest zet het werk van Jezus voort en maakt namens Jezus een nieuwe, verzoende gemeenschap mogelijk. Barrières vallen weg: de Geest komt op allen, en de Geest gaat ook naar vreemdelingen. Ook het onderscheid tussen rijk en arm valt weg. Symbool hiervan is de gezamenlijke maaltijd, een voorafschaduw van de maaltijd in Gods nieuwe wereld.
- **De nieuwe wereldorde van de Geest.** Een meer politiek-theologische insteek. Met het Pinksterfeest ontstaat een nieuwe wereldorde onder leiding van de hemelse heerser Jezus die zijn Geest zendt. Dit blijkt o.a. uit de hemelvaart (die ook werd verteld over sommige keizers), de volkenlijst in 2:9-11 en het contrast met de spraakverwarring in Gen. 11. Een cruciaal verschil is dat dit rijk doorbreekt via bekering en niet via geweld (vgl. 'vrede' in de hierboven aangehaalde profetieën van Jesaja).
- **De naam van Jezus die redding brengt.** Christologische insteek. Voor Lucas is de komst van de Geest een bekrachtiging van het getuigenis over de opstanding. Want de Geest komt alleen als Jezus inderdaad als messias en Heer is aangesteld. De Geest maakt het mogelijk de weg van Jezus te gaan (vgl. de Weg in Hand. 9:2 enz.; Jezus als leidsman in Hand. 3:15; 5:31). Zo is de naam van Jezus het centrum van de redding die God brengt.
- **De trouw in het boek Ruth, de trouw van Jezus en onze trouw.** In Ruth heeft leven in liefde en trouw messiaanse trekken, waardoor alles tot bloei komt. Jezus' trouw werd beantwoord door Gods trouw, die Hem tot leven wekte. Dit zet ons op onze beurt aan tot hoop, geloof, liefde en trouw. Het voorbeeld hiervan zijn de eerste gelovigen die zich trouw wijdden aan deze gezegende manier van leven.

Afbeeldingen

Collectie kunstwerken rond Pinksteren: <http://www.joyfulheart.com/pentecost/pentecost-artwork.htm>

Eerste-eeuwse tombes van Benei Hazir en Zacharia in Jeruzalem (https://en.wikipedia.org/wiki/Kidron_Valley#/media/File:Bnei_Hazir_tomb_and_Tomb_of_Zechariah2.JPG)

Estella Canziani, *Pentecost* (<https://www.facebook.com/female.artists.in.history/photos/estella-can-ziani-british-painter-and-writer-1887-1964pentecost-1905-36watercolou/1758282991123249/>)

Pieter de Grebber, *Cod nodigt Christus uit plaats te nemen aan zijn rechterhand* (https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:De_Grebber-God_Inviting_Christ_to_Sit_on_the_Throne_at_His_Right_Hand.jpg)

El Greco, *The Annunciation* (<https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/the-annunciation/26bfae24-de87-47cd-9b7b-d15bd9fbb664>)

El Greco, *The Baptism of Christ* (<https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/the-baptism-of-christ/388206cf-943c-46ac-911c-3b63a0ac0200>)

El Greco, *The Holy Trinity* (<https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/the-holy-trini->

ty/8b502bfc-bc6d-43d1-b72b-b047eeeea033c)

El Greco, *Pentecost* (<https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/pentecost/f83b921d-2380-4dc9-8532-b3c597dable8>)

El Greco, *Saint Peter* ([https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Saint_Peter_by_El_Greco_\(Monastery_de_El_Escorial\)#/media/File:El_Greco_-_Saint_Peter_-_WGA10621.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Saint_Peter_by_El_Greco_(Monastery_de_El_Escorial)#/media/File:El_Greco_-_Saint_Peter_-_WGA10621.jpg))

Masolina da Panicale, *St. Peter Preaching* (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:St._Peter_Preaching_00.jpg)

3. LITERATUUR

C.K. Barrett, *A Critical and Exegetical Commentary on the Acts of the Apostles, dl. 1*, International Critical Commentary, Edinburgh 1994.

C. M. Blumhofer, 'Luke's Alteration of Joel 3.1-5 in Acts 2.17-21' in: *New Testament Studies* 62/4 (2016), 499-516 <<https://doi.org/10.1017/S0028688516000151>>.

Monique Cuany, 'The Divine Necessity of the Resurrection. A Re-Assessment of the Use of Psalm 16 in Acts 2' in: *New Testament Studies* 66/3 (2020), 392-405 <<https://doi.org/10.1017/S0028688520000065>>.

John van Eck, *Handelingen. De wereld in het geding*, Kampen 2003.

Gary Gilbert, 'The List of Nations in Acts 2. Roman Propaganda and the Lukan Response' in: *Journal of Biblical Literature* 121/3 (2002), 497-529.

Pieter B. Hartog, "'I must also see Rome' (Acts 19:21). Eyewitness Discourse in Luke and Acts' in *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 75/2 (2021), 197-211 <<https://www.pthu.nl/over-ptthu/organisatie/medewerkers/p.b.hartog/downloads/hartog-i-must-also-see-rome.pdf>>

Arco den Heijer, 'The Concept of Covenant in Luke and Acts. With Special Focus on the Speech of Peter in Acts 3:12-26' in: Hans Burger, Gert Kwakkel en Michael Mulder (red.), *Covenant: A Vital Element of Reformed Theology. Biblical, Historical and Systematic-Theological Perspectives*, Studies in Reformed Theology 42, Leiden/Boston 2021, 147-160 <https://doi.org/10.1163/9789004503328_008>.

Matthijs de Jong, 'Met Jezus aan tafel' in: *Met Andere Woorden* 41/online (6 april 2022), <https://debijbel.nl/bericht/met-jezus-aan-tafel>.

Arie van der Kooij, 'De toren van Babel en de talen van de volken. Een exegetische schets van Genesis 11:1-9 met uitzicht op Pinksteren', in *Met Andere Woorden* 37/1 (2018), 58-62, <https://debijbel.nl/bericht/de-toren-van-babel-en-de-talen-van-de-volken>.

Richard I. Pervo, *Acts. A Commentary*, Hermeneia, Minneapolis 2009.

Rudolf Pesch, *Die Apostelgeschichte (Apg 1-12)*, Evangelisch-katholischer Kommentar zum Neuen

Testament 5/1, Neukirchen-Vluyn/Zürich 1986.

Peter-Ben Smit, 'Een nieuwe wereldorde. Een exegetische schets bij het pinksterverhaal in Handelingen', in *Met Andere Woorden* 38/1 (2019), 47-52, <https://debijbel.nl/bericht/een-nieuwe-wereldorde>.

W.C. van Unnik, 'The "Book of Acts"- the Confirmation of the Gospel' in: *Novum Testamentum* 4/1 (1960), 26-59.

Michael Wolter, *Das Lukasevangelium*, Handbuch zum Neuen Testament 5, Tübingen 2008.